

Олександра Сербенська
Львівський національний університет імені Івана Франка

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ТЕРМІНОГРАФІЯ І ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЇ МОВИ

© Олександра Сербенська, 2002

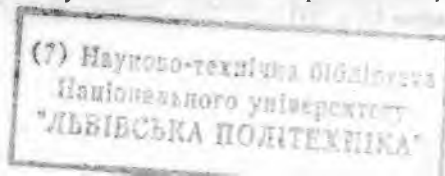
У контексті складного поняття *екологія мови* автор розглядає актуальні проблеми сучасної української термінографії, особливу увагу звертаючи на збереження питомих особливостей мови, специфічних її зворотів.

In the context of complicated category the ecology of language the problems of modern Ukrainian terminography and pays special attention to development of the immanent features of the language.

4614/1007

Термін *екологія*, який порівняно недавно функціонував лише у природознавстві (як назва біологічної науки, що досліджує взаємини між організмами та довкіллям), сьогодні розширив своє первісне значення, увійшовши у сферу багатьох інших наук. У науковому обігу закріпилися словосполучення *екологія культури, радіаційна екологія, екологія рослин (тварин), соціальна екологія, екологія душі та ін.* Витворилося чимало сполучень із похідним прикметником *екологічний* (-а, -е, -і): *безпека, вахта, густина, еквіваленти, етика, ефективність, журнал, ініціативи, інформація, катастрофа, криза, культура, маркетинг, мислення, ніша, педагогіка, піраміда, показник, право, рівновага, рух, свідомість, середовище, система, стабільність, токсикологія, філософія...* Словотвірне гніздо постійно поповнюється (*екологізація, еколог, екологізований, агроекологічний, екопріязний, екокатастрофа, екополітичний, екосфера, екотип, екосистема*), що зумовлено, з одного боку, потребою виділити і називати реалії життя, які повсякчасно виникають у нашому ускладненому технізацією житті, з іншого – і це найважливіше – приходить усвідомлення: ці реалії треба вивчати, щоб збагнути складні взаємини між людиною (чи певними угрупованнями), зважаючи не лише на її біологічну, а й на соціальну сутність та на зв'язок між усім іншим, що її оточує і що вона набула, успадкувала або створила. І йдеться не лише про певні «санітарні» заходи. Адже людина живе не просто в природі чи соціумі, а в ціннісно-змістовому універсумі, який складався упродовж століть; він еволюціонує, оновлюється, постійно прагнучи знайти шляхи для збереження рівноваги між усім сущим, досягнути гармонії та одноцілості.

У такому сенсі словосполучення *екологія мови* має право існувати як мовознавчий термін. Семантично спорідненим є широковживаний вислів *культура мови (мовлення)*, але семантичне поле першого, вважаю, набагато ширше. Йдеться не лише про дотримання мовних норм чи про вищий рівень, який визначає культура мови, – майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети й обставин спілкування, йдеться, наприклад, про збереження рівноваги між літературним різновидом національної мови та її територіальними і соціальними діалектами, про визначення статусу суржику та взаємин з ним інших різновидів мови, йдеться про взаємини державної мови з мовами інших національностей, що живуть в Україні, тощо. Отже, одне із значень цього терміна – наука про мову як середовище, що забезпечує повноцінне життя та розвиток народу, нації, особистості, виступає консолідуючим чинником збереження державності. Актуальним стає

вироблення механізму, здатного забезпечити реалізацію вироблених засад, усвідомлення того, що державна мова є важливою частиною самобутності й національного надбання України.

Мовна ситуація України має свою специфіку, що є результатом багатовікового адміністративно-державного, політичного, інформаційного та пов'язаного з ними психологічного тиску на українців, їхню мову і культуру, сильні рецидиви чого відчутні навіть у роки нашої державності.

Проблемою номер один для України є насильницьке насадження двомовності в її імперському варіанті як «установившеся на Україні цивілізованне двуязычие», яке нічого спільного не має з юридично обґрунтованою концепцією двомовності. Робиться це продумано, з урахуванням особливостей впливу на певний тип громадян – з невибагливими естетичними смаками, робиться за допомогою шаманських маніпуляцій над довербальною свідомістю українців.

Взяти хоча б для прикладу популярну телепрограму «Лотозабава» (одночасно її транслює і національне радіо). Колектив ведучих підібрано, очевидно, щоб відбити три основні мовні групи в Україні – українськомовних, російськомовних і суржикомовних. Ведучі своєрідно репрезентують і соціальний статус цих груп мовців – мабуть, таким був задум авторів: найімпозантніший вигляд має російськомовний партнер – пристойно одягнутий чоловік зрілого віку, його статура мимоволі пов'язується із силою, рішучістю, впевненістю, його мовна партія домінує: він інформує, коментує, дає додаткові пояснення, відповідні команди – і все це тоном, який не викликає жодного сумніву в тому, що керівництво та ініціатива повністю в його руках. Україномовна ведуча – жінка, молодша від свого партнера (модифікований образ «молодшої сестри?»), одягнута не так дбайливо, її мовна партія обмежується переважно тим, що оголошує номер, який випав на лототроні. Суржикомовні батько і підліток-син грають під блазнів. Щоправда, під кінець програми усі ведучі засвідчують своє знання української мови, скандуючи хором лозунг-рекламу: «Добре грати – легко вигравати».

Така мовна телеповедінка ведучих, як і вся режисура, дуже багатозначна; вона може викликати різні асоціації, гаму різноманітних почуттів – в одних повний дискомфорт, небажання взагалі оглядати такі програми, в інших вселяє почуття впевненості і вседозволеності, ще в інших – почуття сумніву, розгубленості і запитання «Куди нас ведуть?», «Які наслідки такої мовної поведінки?» «Кому потрібний такий «мовний салат»?; «Чому навіть у розважальній програмі (яка, до речі, має статус державної лотереї) маємо очевидну агресію?» Проблема в тому, що частина глядачів підпадає під доволі примітивне навіювання із задалегідь передбачуваним результатом – креолізація, формування певного типу ментальності, прийняття «двох рідних мов» і основне – повільне збайдужіння до всього, що пов'язано з українськістю. Це лише один приклад з багатого арсеналу маніпуляційних засобів.

Однак певні реалії суспільного життя дають підстави стверджувати, що процес екологізації мовного середовища, для формування якого упродовж останніх століть виникали надзвичайно несприятливі обставини, вступив у свою нову фазу. Розгорнуто, наприклад, велику роботу для долання суржику, стабілізації норм літературної мови, збереження її специфічних особливостей. Сьогодні значно поповнилася незрима спільнота людей, жертвовно відданих українській мові; для них, як справедливо вважає І.Дзюба, доля національної культури й мови тотожна їхній власній творчій і життєвій долі, і вони підтверджують це своєю працею [5, с. 35].

Ці та ряд інших важливих чинників своєрідно спроектувалися на термінографію останнього десятиріччя. Насамперед відзначимо, що робота над вивченням і пошуками українських термінів (найчастіше відповідників до іномовних) вийшла за межі чисто лінгвістичних зацікавлень; вона активізувала спеціалістів різних галузей знань, засвідчила їхнє прагнення заповнити відповідні ніші, дати основу для утвердження української мови в різних сферах, виробити засади – хай де в чому й дискусійні – розвитку української наукової мови [1; 2; 4; 8; 12, с.3–19; 18]

Є підстави стверджувати, що накреслилися відхід від фетишизації по суті одного типу термінного словника – російсько-українського, у якому до російського терміна добирали відповідник (нерідко це був транслітерований українською мовою покруч), давали сполучення, не дуже турбуючись про вичерпність рядів [5; 11; 13; 14; 15]. З'являються словники кількамовні [16; 17; 19], об'єктом зацікавлення термінографів стають одиниці певної словотвірної моделі [8].

Інноваційним у сучасній термінографії можна вважати прагнення упорядників посилити практичну цінність видання. Цього досягають тим, що збільшують обсяг тлумачення самих понять, дають різні додатки. Наприклад, автор «Англо-українсько-російського словника з механізації сільського господарства» окремо дає частотний словник, а в додатках – найчастотніші моделі словосполучень, складних слів тощо [19]. До речі, ідею створення тлумачного спеціального словника, текст якого дає змогу безпосередньо вводити читача в силове поле державної мови, утверджуючи її в науці, сьогодні вже успішно реалізують. В.Шендеровський, наприклад, працює над таким словником з радіаційної безпеки [18]. Очевидно, велику справу в утвердженні української наукової мови і виробленні термінології роблять переклади наукових праць, однак тут потрібні ще великі зусилля.

Відчутним є прагнення активізувати природні для української мови стійкі вислови, уникати російських синтаксичних блоків, які, по суті, лише заповнювали українськими словами. Адже у нашому науковому мовленні – і писемному, а частіше в усному – ще чимало канцеляризмів, калькованих з російської. А в ділових текстах, що їх творять науковці, доволі багато неукраїнських конструкцій. Кілька прикладів: *ведуча організація* (треба: *провідна установа*), *відпала необхідність* (варто активізувати: *немає потреби*), *в силу закону (на підставі закону)*, *в силу обставин (через обставини, з огляду на обставини)*, *в строгому сенсі слова (у точному значенні слова)*, *вступати в силу (набувати чинності)*, *завідуючий відділом (завідувач відділу)*, *залишаємо за собою право (застерігаємо собі право)*, *немає смислу (немає сенсу)*, *підпис завіряю (підпис засвідчую)*, *по крайній мірі (принаймні, щонайменше)*, *попереджати хворобу (запобігти хворобі)*, *рівні по величині (однакові (рівні) за розміром (за обсягом)*, *служити підставою (бути підставою)*, *співпадіння обставин (збіг обставин)*, *у письмовій формі (у писемній формі, на письмі)*, *у протилежність (на противагу)*, *у цьому відношенні (щодо цього, з цього погляду)*, *це не має відношення до справи (це не стосується справи)*, *це не рахується (це не береться до уваги)*, *явна помилка (очевидна помилка)*, *як нами вже відзначалось (як уже відзначено, як ми відзначили)*.

Такою калькою є, наприклад, слово *необхідний* та похідні *необхідність*, *необхідно*, які в українській мові почали вживати лише у повоєнні роки. Подаючи ці відповідники до російських *необходимость*, *необходимый*, *необходимо*, автори окремих словників [14] не лише нехтують українськими *потрібний*, *неодмінний*, *треба*, *потреба*, а й сприяють активізації неукраїнських конструкцій *крайня необхідність*, *немає необхідності*, *при*

необхідності (замість *конечна потреба; немає потреби, не треба, не варто; якщо (коли) треба, якщо (коли) є потреба*). У мовній практиці ще не позбулися кальки *учбовий*. Навіть видано «Англо-український *учбовий словник*» [1].

Також надуживаємо конструкціями з дієсловом *складати*. Що ми тільки не складаємо! Не лише снопи в копиці, копійку до копійки, речі чи листа трикутником. Уживають фрази *скласти думку (уявлення, рівняння, план, проект, доповідь)*, говоримо *це складає велику суму, складаються сприятливі умови, це складає частину чогось*, навіть неокочирне *складові успіху*. Хоч *план, доповідь* можна *написати* і сказати: *це дасть велику суму, становить частину, виробити думку та ін.*

Кожний з нас має свою «картотеку» готових блоків, звідки бере їх переважно механічно. Тут варто керуватися вже виробленими засадами. Наприклад, академік Л. Булаховський, глибоко вивчаючи типи змішування мов, наслідки контакту різних мов, розтлумачує суть беззастережного «благотворного впливу» сусідньої мови і застерігає: «Корисність запозичання перетворюється у свою протилежність, коли через невпинний тиск численних запозичень у носіїв мови, що йому (цьому тискові) підлягають, занепадають власні творчі сили на мовній ділянці та не розвивається (слабшає) контакт з прямими носіями мовної стихії. Сила рабського запозичання в певних соціально-історичних умовах може призвести всередині народу або соціальної групи до шкідливого або небезпечного для її цілісності розпаду, і не дивно, отже, що деякі народи проти цього енергійно борються і знаходять у цій боротьбі красномовних захисників права народів бути в цьому відношенні самим собою» [3, с.270].

Сьогодні маємо підстави стверджувати, що виразною є тенденція позбуватися наслідків «корчів радянського словникарства» (В.Шендеровський). Однак, варто відзначити, що механічне перенесення практики термінографії 20-30 років не завжди дає бажані результати.

Українська наукова мова (як і загалом літературна) проходить надзвичайно відповідальний етап свого формування. І кожний з нас, хто активно оперує мовою, виробляючи ті чи ті слова, форми, конструкції, відповідає за те, якою вона буде структурно, наскільки збережеться її природність, наскільки вона залишиться сама собою.

1. Англо-український *учбовий словник*. – Одеса, 2000. 2. Бугай Ю.М. та ін. Англо-український російський *словник з нафтогазопромислової справи*. – К., 2000. 3. Булаховський Л. *Нариси з загального мовознавства. Серія друга* // Л.А. Булаховський. *Вибрані праці: У 5 т.* – К., 1975. – Т.1. – К., 1975. 4. *Бухгалтерський словник*. – Житомир, 2001. 5. Вакуленко М. *Російсько-український словник фізичної термінології*. – К., 1996. 6. Громко Т.В. та ін. *Словник народних географічних термінів Кіровоградщини*. – Кіровоград, 1999. 7. Дзюба І. *Україна перед Сфінксом майбутнього*. – К., 2001. 8. Кочера О., Мейнарович Є. *Українсько-англійський словник природничих термінів із префіксом не-*. – К., 2000. 9. *Новий російсько-український словник-довідник [з юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери]* – К., 1999. 10. *Російсько-український автомобільний словник*. – Львів, 1999. 11. *Російсько-український електротехнічний словник*. – К., 1964. 12. *Російсько-український науково-технічний словник*. – Львів, 1997. 13. *Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури*. – К., 1962. 14. *Російсько-український словник з механіки*. – К., 1963. 15. *Російсько-український словник з теплотехніки*. – К., 1962. 16. *Російсько-українсько-англійський словник термінів математичної статистики та надійності*. – К., 1999. 17. *Російсько-українсько-англо-німецький металургійний словник*. – Дніпропетровськ, 2000. 18. Руженцева Є. *І фізик, і лірик – упертий буковинець Василь Шендеровський* // *Літературна Україна*. – 2002. – 27 черв. 19. Семко Н. *Англо-українсько-російський словник з механізації сільського господарства*. – Львів, 2000. 20. *Словник банківських термінів*. – К., 2000. 21. Сташко М. *Російсько-український словник бібліотечно-бібліографічних термінів*. – Львів, 1996.